

**Endülüs'te Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi ve Fürû-i Fıkha
Yansımaları (İbn Tûmert'in Uygulamaları Özelinde)**

(The Relationship between Fiqh and Politic in the Almohad Period in Andalusia and Its
Reflections of Furû al-Fiqh (Specific to İbn Tûmart's Practices))

Fatma HAZAR

Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Res. Assist. Dr., Eskişehir Osmangazi University
İlahiyat Fakültesi / İslam Hukuku Anabilim Dalı Theology Faculty / Islamic Law Department
Eskişehir | Türkiye Eskişehir | Türkiye
fhazar@gmail.com ORCID: 0000-0002-0780-1877

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 01/Ekim/2022 Received | 01/October/2022
Kabul Tarihi | 11/Kasım/2022 Accepted | 11/November/2022
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2022 Published | 31/December/2022

Atıf | Cite as:

HAZAR, Fatma. "Endülüs'te Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi ve Fürû-i Fıkha Yansımaları (İbn Tûmert'in Uygulamaları Özelinde) [The Relationship between Fiqh and Politics in the Almohad Period in Andalusia and the Reflections of Furû al-fiqh (Spesific to İbn Tûmart's Practices)]*Tokat İlmîyat Dergisi | Tokat Journal of İlmîyat* 10/2 (Aralık | December 2022), 515-536.

<https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1182966>

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iTenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article, has been scanned by iTenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Relationship between Fiqh and Politic in the Almohad Period in Andalusia and Its Reflections of Furū al-fiqh (specific to Ibn Tūmart's Practices)

Abstract: One of the periods in which the relationship between fiqh and politic is most intense is the period of the Almohad state. The jurisprudence political movement led by Ibn Tūmart is partially successful at first. Afterwards, the practices by Ibn Tūmart within the framework of the principle of *al-Amr bi-l-ma'ruf wa-l-nahy 'an al-munkar* were met with discontent by the society. This study analyzed the religious practices Ibn Tūmart followed as a jurist and state administrator. In this context, three cases are examined, namely the punishments imposed by Ibn Tūmart for those who did not pray, the penalties he envisaged within the scope of the prohibition of alcohol, and the sanctions on women's veiling and their visibility in society. When the examined applications are evaluated, it is concluded that these are political ijtihāds rather than fiqh interpretations. In the study, a literature review was conducted through document analysis, which is a qualitative research, and the data were presented in a critical way. The aim of the study is to contribute the history of Islamic law in terms of reading the results of strict religious practices and giving an idea of today's practice. Benefiting from the uncertain and unstable provisions of the collapse of the Almoravid state, Ibn Tūmart and his supporters prepared their own end by losing the support of the society due to the strict practices and concessions they made from the principles adopted at the beginning. The Almohad state, founded under the leadership of Ibn Tūmart, initially set out with the aim of returning to the Qur' ān and Sunna and keeping true Islam alive. However, they turned into an interpretation of Islam in which strict measures were applied. The fact that the rulings they used in the name of Islam were not the Qur' ān and Sunna itself, but a fiqh interpretation or political ijtihād with sociological foundations produced from the general purpose of the Qur' ān and Sunna were ignored. For his reason, the legal opinions that Ibn Tūmart applied in the name of Islam were met with uneasiness by the people. It is seen that Ibn Tūmart's practices under the name of *al-Amr bi-l-ma'ruf wa-l-nahy 'an al-munkar* that do not constitute a criminal element unless their legal sanction concerns public law. Moreover, while these punishments could only be given by the head of the Islamic state, Ibn Tūmart wanted to have these punishments enforced within the scope of the communique before attempting to establish a state based on the same principle. It is known that only the head of state can decide the punishment to be applied to those who drink alcohol. If there was no sense of rebellion against the state, the punishment for not praying was the same. Rather than applying custom or religious belief, acts such as preferring different ways of veiling belief were different practices and interpretations of religion as long as they did not have public consequences. The Prophet's recommendation to cover up people's faults as much as possible and his evaluation of this as a moral behavior shows that this action is as a moral behavior shows that this action based on moral sanction between the servant and Allah. When we look at the fiqh practices of Ibn Tūmart, it is understood that they are the result of his effort to be a sincere Muslim and his preaching activity. However, it is also seen that these ijtihāds that were not preferred among the jurists, used political power as a tool to enforce them, and tried to make their religious understanding dominant. While questioning the legitimacy of the Almoravid state, the fact that he cited the non-implementation of religious provisions brings to mind that he also had political aims. Accordingly, the fact that he claimed to be the Mahdī while forming his movement leads to think us that his movement, which started as a sermon and advice, was predominantly political. However, the religious interpretation and perception of each jurist took place within the framework of his own ijtihāds. Despite this, the fact that the jurist Ibn Tūmart made harsh and extreme comments in some of his ijtihāds and even went further and started a movement by criticizing the state and process of reaching political power is an exemplary example in terms of the dimensions of the relationship between politics and fiqh.

Keywords: Islamic Law, Andalusia, Ibn Tūmart, Fiqh, Politic.

Endülüs'te Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi ve Fürû-i Fıkha Yansımaları (İbn Tûmert'in Uygulamaları Özelinde)

Öz: Fıkıh-siyaset arasındaki ilişkinin en yoğun gerçekleştiği dönemlerden birisi Muhavvid Devleti dönemidir. Bu dönemde İbn Tûmert önderliğinde yürütülen fikhî-siyâsî hareket önceleri kısmen başarıya ulaşmıştır. Sonrasında ise İbn Tûmert'in *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* ilkesi çerçevesinde icrâ ettiği uygulamalar toplum tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Bu çalışmada İbn Tûmert'in bir fakih ve devlet idarecisi olarak izlediği dini uygulamaların izi sürülmektedir. Bu bağlamda İbn Tûmert'in namaz kılmayanlara yönelik verdiği cezalar, içki yasağı kapsamında öngördüğü cezalar ve kadınların tesettürü ile toplum içindeki görünürlükleri üzerindeki yaptırımları olmak üzere üç örnek olay incelenmektedir. İncelenen uygulamalar değerlendirildiğinde bunların fikhî yorumdan öte siyâsî ictihadlar olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmada nitel bir araştırma metodu olan doküman analizi yoluyla literatür taraması yapılmış ve veriler eleştirel bir şekilde ortaya konulmuştur. Çalışmanın din kaynaklı katı uygulamaların sonuçlarının doğru okunması ve günümüz tatbikatına fikir vermesi açısından İslam hukuk tarihine katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Murâbitlar Devleti'nin yıkılmasıyla doğan belirsiz ve istikrarsız ortamdan faydalanan İbn Tûmert ve taraftarları, katı uygulamaları ile başlangıçta benimsedikleri ilkelere verdikleri tavizler nedeniyle toplum desteğini kaybederek kendi sonlarını hazırlamışlardır. İbn Tûmert'in öncülüğünde kurulan Muvahhidler Devleti başlangıçta Kur'ân ve Sünnet'e dönüş ve gerçek İslam'ı yaşatmak gayesiyle yola çıkmışlar ancak sonunda katı tedbirlerin uygulandığı bir İslam yorumuna dönüşmüşlerdir. Çünkü İslam adına uyguladıkları hükümlerin Kur'ân ve Sünnet'in bizzat kendisi olmadığı, Kur'ân ve Sünnet'in genel maksadından üretilmiş sosyolojik temelleri olan fikhî yorum veya siyâsî ictihad olduğu gerçeği gözardı edilmiştir. Bu sebeple İbn Tûmert'in İslam adına uyguladığı fikhî görüşler halk tarafından huzursuzlukla karşılanmıştır. İbn Tûmert'in *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* adı altında yaptığı uygulamaların, kanuni müeyyidesi kamu hukukunu ilgilendirmediği sürece suç unsuru teşkil etmeyen fiiller olduğu görülmektedir. Kaldı ki bu cezalar sadece İslam devleti başkanı tarafından verilebilecek iken İbn Tûmert, aynı ilkeye dayanarak devlet kurma girişiminde bulunmadan önce de bu cezaları tebliğ kapsamında uygulamak istemiştir. İçki içene uygulanacak cezaya sadece devlet başkanının hükmedebileceği bilinmektedir. Devlete isyan anlamı yoksa namaz kılmamaya verilecek ceza da aynı şekildedir. Tesettürü örf ve ya da dinî inancına göre farklı biçimlerde uygulamak gibi fiiller ise kamuya yansiyacak sonuçları olmadığı sürece dinin farklı uygulamaları ve yorumlanma biçimleridir. Hz. Peygamber'in insanların kusurlarını ve ayıplarını mümkün olduğunca örtmeyi tavsiye etmesi ve bunu ahlakî bir davranış olarak değerlendirmesi bu fiillerin kul ile Allah arasında kalan ve manevî müeyyideye dayalı eylemler olduğunu göstermektedir. İbn Tûmert'in fikhî uygulamalarına bakıldığında bunların samimi bir Müslüman olma gayretinin ve tebliğ faaliyetinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak fakihler arasında tercih edilmeyen bazı yorumlarda bulunduğu, bunları uygulamak için de siyasi iktidarı bir araç olarak kullandığı ve kendi dini anlayışını hâkim kılmaya çalıştığı da görülmektedir. Murâbit Devleti'nin meşrûyetini sorgularken dinî hükümlerin uygulanmayışını gerekçe göstermesi siyâsî hedeflerinin de bulunduğunu akla getirmektedir. Nitekim hareketini oluştururken Mehdîlik iddiasında bulunması, vaaz ve nasihat olarak başlayan hareketinin siyâsî ağırlıklı olduğunu düşündürmektedir. Oysa her fakihin dini yorum ve algısı kendi ictihadları çerçevesinde gerçekleşir. Buna rağmen fakih İbn Tûmert'in bazı ictihâdlarında katı ve aşırı yorumlarda bulunması hatta daha ileri giderek devleti eleştirip bir hareket başlatması ve siyâsî güce ulaşma süreci, siyasetin fıkıhla ilişkisinin boyutları açısından ibret verici bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Endülüs, İbn Tûmert, Fıkıh, Siyaset.

Giriş

İslam tarihinin en erken dönemlerinden itibaren günümüze kadar fıkıh-siyaset ilişkisi, âlimlerin siyasi otorite ile olan bağı ve siyasi uygulamalardaki rolleri öteden beri incelenmiş, buna dair malzeme *siyaset-i şer'iyye* literatüründe yer almıştır. İslam devletinde siyasi otorite ile halk arasındaki ilişkinin “yönetenler ve yönetilenler arasında bir imamet akdi”¹ olması ve fıkıhın tüzel kişiliği kabul etmeyip sorumluluğu fertlere hasretmesi² fıkıh-siyaset ilişkisinin zaman zaman flulaşmasına sebep olsa da tarihteki bazı uygulamalar bu ilişkinin en keskin tezâhürlerini barındırmaktadır.

Fıkıh-siyaset ilişkisi tarafların birbirinden beklentileri üzerinden şekillenmiş ve birbirini olumlu olumsuz etkileyen bir karşılıklık halini almıştır. Bu iki canlı kurumun her dönem yakın etkileşimi olmuştur ancak en önemli örneklerinden birini Endülüs tecrübesi ile gerçekleştirmiştir. Çalışma konusu edinilen Muvahhidler dönemi Endülüs fıkıh tarihinin önemli bir dönemini ifade etmektedir. Siyâsî tarih açısından hareketli olan bu dönem ilmî hayata da sirayet etmiş, özellikle fikhî faaliyetler ve uygulamalar mevcut atmosferden etkilenerek fıkıh ve siyaset ayrılamayacak kadar bütünleşmiştir.

Dönemin önemli siyâsî figürlerinden İbn Tûmert, Murâbitlar Dönemi (1056-1147)'nin sonunda bölgede siyasi istikrarsızlığın doğurduğu fırsatları değerlendirerek Muvahhîd Devleti'nin (1130-1269) kuruluşu ile neticelenecek Berberî hareketini başlatmış ve kendisi de bir fakih olarak fikhî ve siyâsî hayata yön vermiştir. Kendini mehdî olarak tanımlayan İbn Tûmert getirdiği bazı düzenlemeler ile aşırı fikhî yorum ve uygulamaların revâç bulmasına neden olmuştur. Ancak İbn Tûmert'in iktidarı da zamana yenik düşmüş ve uyguladığı katı tedbirler zamanla aleyhine dönerek siyâsî yaşamının sona ermesiyle sonuçlanacak tepkileri doğurmuştur.

İbn Tûmert ile ilgili Batı'da özellikle İspanyolca ve Fransızca³ dilinde pek çok çalışma yapılmıştır. İslam dünyasında yapılan çalışmalardan en önemlilerinden birisi Abdülmecid Neccâr'ın telif ettiği eserdir.⁴ Bu çalışmalar İbn Tûmert hakkında genel bilgiler vermekte iken,

¹ Adnan Koşum, “İslâm Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülâhazalar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Darülfünun İlahiyat)* 18 (2008), 128.

² Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset (Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 14.

³ İbn Tûmert'in hayatı, tevhid ve mehdîlik anlayışı, fikhî görüşleri ve toplumdaki konumuna değinen bir çalışma için bk. I. Goldziher, *Le Livre de Mohammed Ibn Toumert* (Alger, 1903); Dominique Urvoy, “La Pensee D'ibn Tumart”, *Bulletin d'études orientales* 27 (1974), 19-44; Robert Brunschvig, “Sur la doctrine du Mahdi ibn Tumart”, *Arabica* 2/2 (1955), 137-149.

⁴ Abdülmecid en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert* (Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983). Bunun dışında Dârülfünûn kelam tarihi hocalarından Mehmed Şerefettin'in hayatı hakkında Osmanlıca makalesi için bk. Şerefettin Yaltkaya, “İbn Tûmert”, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/10 (1928), 34-48; Hakan Öztürk, “İbn Tûmert”, *Dinî Araştırmalar* 9/25 (2006), 295-308; Bu makalenin Latince edilmiş hali için bk. Onur Yıldırım, “İbn Tumart ve Muvahhid Davası'nın Oluşumu”, *Belleten* 62/234 (ts.), 403-424; Muvahhid hareketinin kurucusu olarak İbn Tûmert'in hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. Adnan Adıgüzel, “Muvahhidler Hareketinin Doğuşu”, *EKEV Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 115-132; Muvahhid Devleti'nin kuruluşunda mehdîliğin rolünü İbn Tûmert üzerinden ele alan bir çalışma için bk. Salih Ahmet Salih, “el-Mehdiyyetü ve devruha fı kıyâmi devleti'l-Muvahhidîn”, *Mecelletü ebhâsi külliyyeti't-terbiyyeti'l-esâsiyye* 11/3 (2011), 535-

elinizdeki makale onun fikhî uygulamalarından örneklerle fıkıh ve siyaset çizgisinin derecesini göstermeye çalışmaktadır. Seçilen uygulamalar, fıkıh hükümleriyle siyâsî emellere ulaşmak için insanlar üzerinde yaptırım oluşturmanın somut örneklerini teşkil etmektedir. Çalışmada fıkıh-siyaset ilişkisi yalnızca İbn Tûmert özelinde ele alındığından, şer'î siyaset ile ilgili genel literatüre sınırlı olarak değinilmiştir.

Fıkıh-siyaset ilişkisine dair önemli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan ilk akla gelenleri Asım Cüneyt Köksal'ın çalışmasıdır.⁵ Köksal eserinde bazı İslâm âlimlerinin siyaset konusundaki görüşlerine yer vermekle birlikte, Osmanlı dönemi ve uygulamaları üzerinden siyaset-i şer'iyeye değinmiştir. Bunun dışında Adnan Koşum'un siyaset-i şer'iyeye kavramına ve İslam Hukuku literatüründeki yerine dair çalışması⁶ da zikredilmesi gereken çalışmalardan birisidir. Ayrıca Adnan Adıgüzel'in İbn Tûmert'in biyografisi ve İbn Tûmert ile arkadaşlarının muhâlif bir siyâsî hareketin temsilcileri haline dönüşümünü anlatan çalışması da önemli bir kaynaktır.⁷ Bu minvalde başvurulması gereken önemli bir çalışma da Hudar Bulatif'in *Fukâhâ-i Mâlikîyye ve't-tecrübetü's-siyâsî'l-Muvâhhiđiyye* isimli eseridir. Çalışmada Bulatif, Muhavvid siyasi tarihini fail ve ana ortak olarak nitelediği fukâhâ ve umerâ cephesinden bir okumaya tâbi tutmuştur.⁸

Çalışmamızın benzer diğer çalışmalardan farkı, Endülüs tarihinin önemli dönemlerinden biri olan Muvahhid devleti'nin kurucusu İbn Tûmert'in bir fakih olarak devlet yönetiminde izlediği dini uygulamaların izini sürmektir. Bu çerçevede İbn Tûmert'in üç örnek uygulaması üzerinden fıkıh-siyâset ilişkisi değerlendirilecektir. Bu siyasi tatbikatın bir fakihin emriyle yapılmış olması belki de fıkıh-siyaset ilişkisinin en yakın tespit edilebildiği yerlerden biri olması hasebiyle güzel bir örnektir. Ayrıca din kaynaklı katı uygulamaların vahim sonuçlarının doğru okunması ve günümüz tatbikatına fikir vermesi hasebiyle de çalışmanın eleştirel tarih okuması anlayışı ile İslam hukuk tarihine katkı sağlaması düşünülmektedir. Sosyal bilimler alanında yaptığımız nitel bir araştırma olan çalışmada döküman analizi yoluyla literatür taraması yapılarak veriler toplanmış, tarihsel yöntem kullanılarak olaylar gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

553; İbn Tûmert'in mehdîlik üzerinden yürüttüğü siyasî faaliyetleri hakkında bk. Âide Muhammed Ubeyd, "Fikretü'l-mehdîyyetü ve tavzîfâtüha es-siyasiyye inde İbn Tûmert", *Mecelletü âdâbü'r-râfideyn* 71 (2013), 355-388; İbn Tûmert'in Mağrib ilim dünyasına katkılarına yer veren bir çalışma için bk. Şifa Muhammed Hasan Mahmud, "Muhammed b. Tûmert ve devrûhu fi iğnâ'l-hayâti'l-ilmîyye fi bilâdi'l-Mağrib", *Mecelletü'l-külliyetü'l-İslâmiyyetü'l-câmia* 2/50 (ts.).

⁵ Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*.

⁶ Adnan Koşum, "İslam Hukuku'nda 'Siyaset-i Şer'iyeye' Kavramı", *İslâmî Araştırmalar* 16/3 (2003), 350-358.

⁷ Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 33-91.

⁸ Bulatif eserinde İbn Tûmert'in hayatı, Muvahhid hareketini oluşturma süreci, fikru't-Tûmertî/ Tûmertîyye olarak isimlendirdiği İbn Tûmert'in fikrî yapısındaki Eş'arî, Mutezîlî, Haricî, Zahirî, Malikî ve Şîî (Batnî) unsurlar ile Mehdîlik iddiası ve Muvahhidlerle askerî mücadelesi gibi siyâsî yönlerine temas etmektedir. bk. Lahdar Muhammed Bulatif, *Fukahâü'l-Mâlikîyye ve't-tecrübetü's-siyâsî'l-Muvâhhiđiyye fi'l-garbi'l-İslâmî* (Herndon: el-Ma'hedu'l-Âlemî li lfikri'l-İslâmî, 1981), 87-134.

1. Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi

Her dönemde fıkıh ve siyaset arasında bir ilişki bulunmakla beraber Muvahhid Devleti döneminde bu ilişki daha yoğun gerçekleşmiştir. Bunun için Muvahhid Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlayan Murâbitler dönemindeki fakihler ve siyasetçiler arasındaki yakın ilişkiden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu dönemde iç çatışmalar sebebiyle nüfuzlarını kaybetmiş bazı liderler ve özellikle de tâife emirlerini (Tavâif-i Mulûk) “dini hassasiyetlerini kaybetmiş birer fâsık” olarak gören Malikî fakihlerin, yönetici Yûsuf b. Taşfin'e giderek ondan Endülüs'ü kendi idaresi altına almasını istemeleri,⁹ bunun sonucunda Yûsuf'un, Kadı Ebû Cafer'in kendisiyle işbirliği yapması sayesinde Gırnata'yı kolayca ele geçirmesi,¹⁰ fakihlerin yönetimi değiştirme kudretine ve yetkisine sahip olacak kadar ileri gittiklerini göstermektedir. Yûsuf, dini hassasiyeti yüksek bir hükümdar olduğu için tâife emirliklerini ortadan kaldırıp Endülüs'e hâkim olma sürecinde, bu tasarrufunun caiz olup olmadığını fakihlere sorma ihtiyacı hissetmiştir.¹¹ Fetva sorduğu âlimler arasında en bilinen ilim adamı Gazzâlî (505/1111) yer almaktadır. Ayrıca Gazzâlî'nin söz konusu fetvasını h. 485 yılında hac için Doğu'ya giden fakih İbn Arâbî ile oğlu Ebû Bekir'in Endülüs'e getirmesi¹² fakih ve siyasetçilerin yakın irtibatına delâlet eden hadiselerden biridir.

Ayrıca Murâbitler döneminde Himyerî'nin Eftasi ve Zirî bölgeleri yöneticileri olan emirler ile kadılarını topladığını, bu toplantıda vezir İbn Zeydûn ve Kurtuba başkadısı İbn Edhem'in de bulunduğu bir heyeti yardım istemek amacıyla Merâkeş'e göndermesi,¹³ Murâbit yöneticilerin Ebû'l-Velid İbn Rüşd'ün fetvasına dayanarak, ülkede Hristiyan krallar lehine faaliyet gösteren Musta'ribler'ı Kuzey Afrikâ'ya tehcir etmelerini,¹⁴ Gırnata emiri Abdullah'ın, haraç ödediği için

⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 191.

¹⁰ S.M. İmamuddin, *A Political History of Muslim Spain (Endülüs Siyasi Tarihi)*, çev. Yusuf Yazar (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 302.

¹¹ Bulatif, *Fukahâü'l-Mâlikîyye*, 83.

¹² Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Dirâsât fi tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (İskenderiye, ts.), 471; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 192; Fetva metnine göre bu iki isim, Bağdat'ta karşılaştıkları Gazzâlî'yi Endülüs'te yaşananlar hakkında bilgilendirmişler. Gazzâlî onlardan, taife emirleri yönetiminde Endülüs'te fitne ve ayrılığın hakim olduğunu, Müslümanların zor duruma düştüklerini, Hristiyanların Endülüs'ü almak istediklerini; harac almak, esir etmek ve katletmek yoluyla Müslümanlara zulmettiklerini, tâife emirlerinin yardım istemesi üzerine Yusuf b. Taşfin'in Endülüs'e giderek Hristiyanlar'a karşı mücadele ettiğini, Mağrib'e dönüş yolunda tâife sultanlarından Müslümanlar'a yaptıkları baskıları bitirmesini istediğini, buna karşılık tâife emirlerinin Hristiyan yöneticilere yanaştıklarını, bu durumda Endülüs Müslümanlarının Yûsuf'a bu emirleri yerlerinden uzaklaştırması ricasında bulduklarını, Yûsuf'un da bu ricayı kabul ettiğini öğrenmiştir. Ünlü âlim bu bilgilere göre kendi fetvasını oluşturmuştur. Fetvada Mağrib'de herkesin Yûsuf b. Taşfin'e itaat etmesini, itaat etmeyenin Hz. Peygamber'in amca oğlu olan Abbasî halifesine karşı çıkmış olacağını vurgulamıştır. Fetvâ metni için bk. Maria J. Viguera, “Las cartas de al-Gazali y al-Turtusi al soberano almorávid Yusuf b. Tasufin”, *al-Andalus* 42/2 (1977), 341-374.

¹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 188.

¹⁴ Fetvadaki temel gerekçe, Musta'ribler'in Aragon kralına yardım etmekle zimmîlik anlaşmasını bozmuş olmalarıdır. bk. Ebû Abdullah Lisânuddîn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *el-İhatâ fi ahbâri tarihi Gırnata* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1973), 1/19; Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs* (Kahire:

Müslüman tebasından özür dilemesi, ancak bu davranışının Endülüslü fakihler tarafından Müslümanlar aleyhine Hristiyanlarla yapılan bir işbirliği, dolayısıyla da “ihamet” olarak değerlendirilmesi¹⁵ bu dönemde de fakihlerin siyasi olaylar hakkında yorumlar yaptığını ve fıkıhla siyasetin iç içe olduğunu göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Murâbit siyasetçileri, başlangıçtan beri kendilerinin dinî konulardaki yetersizliklerinin farkında olarak din bilginlerine büyük saygı göstermişler; dinî meselelerde olduğu kadar politik konularda da onların görüşlerine müracaat etmişlerdir. Nitekim Yusuf b. Taşfin, Abbâdî Emîri el-Mu'temid'le Mürsiye emiri İbn Raşık arasındaki ihtilafın giderilmesini fakihlere havale etmiştir.¹⁶

Murâbitler dönemindeki tüm bu baskılar Muvahhidler'in kurulması için de uygun ortamı yaratmıştı. İbn Tûmert hareketi başlatırken, “muvahhid” kelimesini saf İslam inancına sahip kendisi ve taraftarları için kullanmıştır. Karşısında yer alanların (Murâbitlar'ı) ise İslamiyet'in tevhid inancından saptıklarını iddia etmiştir.¹⁷ Onlar hadisten mülhem “İslam'ı yaşayan gariplerin kendileri olduğu ve onları kurtaracak mehdînin de İbn Tûmert olduğu inancıyla” hareket etmişler ve birleşmişlerdir.¹⁸ Mehdîlik iddiası İbn Tûmert'in uygulamalarını da sorgulanamaz hale getirdiği için aşırı uçlara gitmesini de kolaylaştırmış olmalıdır.

İtikadla ilgili konularda büyük ölçüde Eş'arîliğin, bir kısım Mutezile'nin; imâmet konusunda Şîa'nın, usûl-i fıkıhta ise İbn Hazm'ın görüşlerinin etkisinde kalan İbn Tûmert, sonunda tek mezhebe bağlı kalmadan karma¹⁹ bir dinî anlayış geliştirmiştir.²⁰ Endülüs tarihi konusunda uzman olan Mehmet Özdemir İbn Tûmert'in, aktivist kişiliğinin etkisiyle sahip olduğu dinî birikimi toplumu dönüştürmek, toplumdaki yanlışları düzeltmek için kullanma yoluna gittiğini ifade etmektedir.²¹

1121'den itibaren Mağrib'de ortaya çıkan ve Murâbitlar karşısında güçlenen Muvahhidler hareketi²² ile birlikte fıkıh-siyaset ilişkisi ayrılmaz bir hüviyete bürünmüştür. Muhavvidler

Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1964), 2/105-107; Maria J. Viguera, *Los Reinos de Taifas y las invasiones magrebies (Al-Andalus del XI al XIII)* (Madrid: Fundacion Mapfre, 1992), 181-182; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 202.

¹⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 191.

¹⁶ Fukahânnın Murâbit idareciler nezdindeki nüfuzunu gösteren başka örnekler için bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn İzârî, *el-Beyânu'l-muğrib fi ihtisari ahbâri mülukâ'l-Endelüs ve'l-Mağrib* (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 4/65; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-ceman li tertibi ma selef min ahbari'z-zaman*, thk. Mahmud Ali (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 18.

¹⁷ Adıgüzel, “Muvahhidler Hareketinin Doğuşu”, 119.

¹⁸ Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa el-Gırnatî Şâtıbî, *el-İ'tisâm* (Mısır: Mektebetü't-Ticâriyetü'l-Kübra, 2008), 1/155; Maribel Fierro, “Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades”, *Los Almohades: Problemas y Perspectivas*, ed. Patrice Cressier - Luis Molina (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, 2005), 2/903.

¹⁹ Doktrini karma olarak nitelememizin sebebi, hakkında yapılan araştırmaların çoğunluğunun İbn Tûmert'in farklı mezheplerin görüşleri biraraya getirerek “tevkifi” ve “telfiki” bir mezhep oluşturduğunu ifade etmesidir. Bulatif, *Fukahâü'l-Mâlikiyye*, 106.

²⁰ en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 62.

²¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 204.

²² Ebdulvahid el-Merrâküşi, *el-Mu'cib fi telhisi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Uryân (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1949), 192.

döneminde fıkıh-siyaset ilişkisinin merkezinde yer alan kilit isim ise İbn Tûmert'tir. Muhammed b. Tûmert, Murâbitlar döneminde dinî açıdan uygun görmediği işleri düzeltmek amacıyla bir ıslah hareketi şeklinde ortaya çıkan, ancak sonra devlete dönüşen bu hareketin kurucusudur. İbn Tûmert, Berberî Mesmûde topluluğuna bağlı, Sûs bölgesinde yerleşik Herga kabilesinden orta halli bir aileye mensuptur. Mekke, Medine, Bağdat, Dımaşk, İskenderiyye ve Kahire gibi Doğu'daki ilim merkezlerinde ilim tahsilinde bulunan İbn Tûmert, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i hilâf, usûl-i hadis, hadis, tefsir, tasavvuf alanlarında dini ilimlerle ilgilenmiş ve bu ilimler hakkında İlkiya el-Herrâsî, Turtûşî,²³ Venşerîsî gibi meşhur hocalardan dersler almıştır.²⁴ Gazzâlî ile karşılaşmış ve karşılaşmadığı net değilse de, "iyiliği emretme ve kötülüğü engelleme" konusundaki yaklaşımında ondan etkilendiği kesindir.²⁵

İbn Tûmert, h. 510/m. 1116 yılında Mağrib'e gitmek üzere İskenderiye'den ayrıldığından itibaren beş yıl süren dönüş yolculuğunda uğradığı veya ikamet ettiği yerlerde, hem eğitim-öğretim hem de *iyiliği emretme-kötülüğü engelleme* olmak üzere iki faaliyeti birarada yürütmüştür. O sırada Ifrikiyye'nin bir kısmı, Orta Mağrib ve Uzak Mağrib ile Endülüs, Murâbitlar Devleti'nin egemenliği altında bulunuyordu. İbn Tûmert, bu devletin egemenliği altındaki topraklarda İslamî kurallara uymadığını düşündüğü ve "menâkir" olarak vasıflandırdığı bir çok anlayış, davranış, uygulama ve örf-adetle karşılaşmış ve bunları düzeltmek istemiştir.²⁶ Bu dönemde fıkıh alanında Kur'ân ve Sünnetin ihmal edilmesi, taklit ve donukluğu hakim kılmıştı. İbn Tûmert, gittiği Bicâye, Tilimsan, Merâkeş, Fas gibi bölgelerde içki içildiğini, açıktan içki satıldığını, musiki aletlerinin yaygın olarak kullanıldığını, namaz kılmayanlar, oruç tutmayanlar ve Kur'ân'dan habersiz bulunanların sayılarının az olmadığını görmüştür. Bazı yerde uygulamaların şer'î düzenlemeler yerine geleneklere göre yapıldığını gören İbn Tûmert, domuz sürülerinin Müslüman mahallelerinde dolaştırılmasına, kadın ve erkeklerin birlikte aynı ortamda bulunmaları gibi uygulamalara karşı çıkmıştır.²⁷ Özellikle idarecilerin büyük çoğunluğunu oluşturan Lemtûneliler'in yoğun olarak yaşadığı yerlerde kadınların yüzlerinin açık, erkeklerin peçeli dolaşmasını da uygun bulmamış ve bu sebeple siyâsî idareyi sorumlu tutmuştur.²⁸ Söz konusu uygulamalar ilerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak değerlendirileceği için burada kısaca zikredilmekle yetinilmiştir.

²³ İbn Tûmert çağdaşı Ebû Bekir Arabî gibi Turtûşî'nin öğrencilerinden biri olarak anılsa da bu bilgi de Gazzâlî'yle görüşmesinde olduğu gibi olduğu gibi net değildir. bk. Fierro, "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades", 2/902.

²⁴ Muhammed b. İbrâhim Ebû Abbâs İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâi'z-Zaman* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2014), 5/46; İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-cemân*, 61-65; Ebu'l-Hasan İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Abdullah Ebü'l-Fidâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 9/195; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 203.

²⁵ en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 81-83.

²⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 204.

²⁷ Ebû Bekir b. Ali es-Sinhâcî Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn* (Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1971), 20; Abdu'lhayy b. Ahmed b. Muhammed Hanbelî Ebü'l-Felâh İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri min zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 119; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 204.

²⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 205.

Kendisinin “Eazzu mâ Yutlab” ile Eş’arî itikadı konusunda yazdığı “el-Akâid fî usûli’-d-din” isimli iki eseri mevcuttur. İbn Tûmert h. 524’te vefat etmiş, Tinmal dağına defnedilmiştir.²⁹

Muvahhidler döneminde filozof hukukçular ile geleneksel hukukçular arasında bir gerilimin olduğu şeklinde bir kanaat bulunmaktadır.³⁰ Buna göre siyasi iktidarın yanında olan ve yaptığı uygulamaları destekleyen hukukçular yanında eski düzeni savunan hukukçular bulunmaktaydı. Aslında bu gerilimin temeli Murâbitlar dönemine kadar götürülebilir. Murâbitlar döneminde aklî ilimlere karşı çıkılmasının en belirgin tezahürlerinden birisi olan Kurtuba kadısı İbn Hamdan’ın fetvasıyla Ali b. Yûsuf’un Gazzâlî’nin eserlerinin tüm nüshalarının imha edilmesine onay vermesi³¹ dönemin müsamahasız ve yanlı din anlayışının bilime olumsuz etkilerinden en önemlisi denebilir. İbn Tûmert iktidara gelirken Murâbitlar’ın hoşgörüsüz ortamından rahatsızlığını dile getirmekte iken, Gazzâlî’nin kitaplarının yakılmasıyla en zirve noktaya ulaşan bu hoşgörüsüzlüğün yerine kendisi de zamanla bazı katı uygulamalar getirerek tenkid ettiği zihniyete dönüşme âkîbetine uğramıştır.

2. Bir Siyasi Figür Olarak Fakih İbn Tûmert

Berberi bir kabileden gelen İbn Tûmert’in soyunun da Hz. Peygamber’e dayandığı iddia edilmiştir.³² Hicrî 501 senesinde doğuya yaptığı ilim seyahatleri esnasında Ebûbekir Şâşî’den usûl-i fıkıh ve kelam dersleri almış, pek çok muhaddisten de hadis tahsil etmiştir. Gazzâlî ile de Şam’da karşılaştığı,³³ karşı durma hareketi fikrini ondan aldığı³⁴ iddia edilse de bu görüşme net değildir.³⁵ Mısır’a giderek fakih Turtûşî (öl.520/1126)’den *emir bi’l-ma’ruf nehiy ani’l münker (iyiliği emretme kötülükten nehyetme)* fikrini burada geliştirdiği söylenmiştir.³⁶ Turtûşî’nin *Sirâcu’l-Mülûk* isimli kitabında vahiy temelli bir siyaset anlayışı ortaya koyduğu, fakihlerin siyasilerin daima yanında yer alarak onlara işlerinde yardımcı olmaları gerektiği, adaleti tesis etmenin yolunun “ıstıslâhî siyaset”ten geçtiği gibi görüşleri³⁷ İbn Tûmert’in kendi fikrî altyapısını oluşturmada hocasının etkisinde kaldığı intibâını uyandırmaktadır.

²⁹ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/53; Ebdulvahid el-Merrâküşî, *el-Mu’cib fi telhîsi ahhârî’l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Uryân (Kahire: Matbaatü’l-İstikâme, 1949), 194; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/199; İbn Tûmert’in mehdî olarak biat aldığı ve vefat ettiği bu bölge halife Abdülmu’min tarafından korunaklı bir hale getirilmiştir. bk. Ali Kanber İlyas, “Benî Gâniye Ailesinin Mağrib ve Endülüs’te Muvahhidler Devleti’ne Karşı Siyasi-Askerî Mücadelesi”, çev. Adnan Adıgüzel, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 338.

³⁰ Fierro, “Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades”, 2/913.

³¹ İbnü’l-Kattân, *Nüzümü’l-cemân*, 70-71; İmamuddin, *A Political History of Muslim Spain*, 309.

³² el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 178.

³³ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/46; İbnü’l-Kattân, *Nüzümü’l-cemân*, 72-73; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/195.

³⁴ Amira K. Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires* (Edinburg University Press, 2016), 63.

³⁵ el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 178.

³⁶ el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 179.

³⁷ Ebû Bekir et-Turtûşî, *Sirâcu’l-mülûk: Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*, çev. Said Aykut (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 215-217,221.

İbn Tûmert, “İslam’ın temel ilkelerinden sapıldığı, kötülükleri düzeltmesi gereken devletin kötülük kaynağı olduğu, böyle bir devlete itaatin doğru olmadığını”³⁸ söylemiştir. İbn Tûmert Berberice kaleme aldığı eserler ile gerçekleştirdiği eğitim faaliyeti yanında, Murâbitlar’ı; mücessîme, mürted, kâfir, müşrik, müfsid, münâfık, azgın, heva ehli ve cahiller olarak göstermeye yönelik ustaca bir propaganda yürütmüştür. Ayrıca Murâbitlar’a karşı “mal ve canla cihad” fikrinin yerleşmesi için yoğun çaba harcamıştır.³⁹ Murâbitlar’ın hoşgörüsüz tanımladığı din anlayışına karşılık benzer bir katılıkta din algısı ortaya koymuştur. Bunu yaparken iyiliği emretme kötülüğü nehyetme görüntüsü altında bir “ahlak reformcusu”⁴⁰ gibi hareket etmekten geri durmamıştır. Bu tespiti destekleyen bir anektoda göre dönüş yolunda gemide iken oradakilere tebliğ yapmaya başlayınca onu gemiden atmışlar, yarım günden fazla durduğu denizde hala hayatta kaldığını görünce yeniden gemiye almışlardır.⁴¹ Söz konusu anektodun gerçekliği ile ilgili şüphe olmakla birlikte İbn Tûmert’in aşırı uçlara yatkınlığı ile ilgili ipucu vermesi açısından zikredilmeye değer görülmüştür.

İbn Tûmert’in Murâbitlar’a karşı yürüttüğü faaliyetin dinî-siyâsî bir hareket olmasının temelinde sadece zamanındaki İslam anlayışına değil, siyasi otoriteye de yönelik bir hareket yürütmesi⁴² yatmaktadır. Nitekim İbn Tûmert’in mehdîlik fikrini Muvahhid hareketinin karşılaştığı problemlere bir çözüm yolu⁴³ olarak ortaya attığı iddia edilmiştir.

Tevhid ilkesi İbn Tûmert’in fikri yapısının odağında yer almaktadır. Öyle ki hareketinin ismi de Muhavvidler (Tevhidi ispatlayanlar)dır.⁴⁴ Buna göre, o Allah’ın cisimleşmesine kesinlikle karşı çıkmıştır. İbn Tûmert Hicri 515 senesinde Sûs şehrinde *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* ile siyasi hareketini başlatmıştır.⁴⁵ Tinmal’de sürgünde bulunduğu sırada özellikle genç yaştaki takipçileri arasında görüşlerini yaymaya ve Murâbitlar’a karşı siyasi bir güç oluşturmaya çalışmıştır.⁴⁶ Hareketinin başarıya ulaşmasında insanlar üzerindeki vaaz ve belagat kabiliyeti ile onları hayra ve iyiliğe çağırma teması üzerinden gitmesi etkili olmuştur.⁴⁷ Ayrıca soyunu Hz. Peygamber’e dayandırması,⁴⁸ kendini h.511 yılında Mehdî ilan edip ilgili hadislerle delillendirmesi

³⁸ el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 187; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/562.

³⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 207.

⁴⁰ Yıldırım, “İbn Tûmert ve Muvahhid Davası’nın Oluşumu”, 412.

⁴¹ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/46; İbnü’l-Kattân, *Nüzümü’l-cemân*, 92; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/294; el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 179.

⁴² Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 58, 64.

⁴³ Maribel Fierro, “The Legal Policies of the Almohad Caliphs and Ibn Rushd’s Bidayat al Mujtahid (İbn Tûmert , al-İmam al Masum al Mahdî al Ma’lum)”, *Journal of Islamic Studies* 10/3 (1999), 247.

⁴⁴ Bu terim Avrupa dillerinde ise Almohads veya Almohades şeklinde kullanılmaktadır. bk. W.Montgomery Watt - Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, çev. Cumhuriyet Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürova (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 110.

⁴⁵ el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 178.

⁴⁶ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/51-53; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtu’z-zeheb fi ahbâri min zeheb*, 6/118-119; Fierro, “Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades”, 2/903; Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 68-69.

⁴⁷ el-Merrâküşî, *el-Mu’cib*, 187.

⁴⁸ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/45.

etrafındaki insanların sayısını artırmıştır.⁴⁹ Doktrini oluştururken Sahabe dönemi din anlayışına dönüş⁵⁰ hedefi, oryantalistler tarafından Hz. Peygamber'in Mekke zulmünden Medine'ye hicreti ve onun izlediği yöntemi takip ettiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵¹

İbn Tûmert'in Mehdîlik iddiasının baştan beri mi var olduğu yoksa hareketinin başarıya ulaşması sonucu mu karar verdiği tartışmalıdır.⁵² Ancak ağırlık kazanan görüş, *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* hareketini yürüttüğü dört yıllık süreç sonunda harekete ivme kazandıracak şekilde Mehdîliğini ilan ettiğidir.⁵³

Hareketinin başlamasıyla idareciler tarafından gönderilen İbn Tûmert Mağrib'e yönelerek Tilimsan şehrindeki Ubbâd Camiinde itikafa girer.⁵⁴ Daha sonra Fas'a giderek Eş'arî itikadını yaymaya çalışır, hatta orada fakihlerle yaptığı münazara sonucu fukâha, yöneticilere İbn Tûmert'i âvâmın kafasını karıştıracak kadar tehlikeli buldukları için şehirden çıkarılmasını tavsiye eder. İbn Tûmert'i şehirden uzaklaştırırlar, o da Merakeş'e yönelir. Buradan âlimler tarafından Yûsuf b. Ali'ye şikayet edilip hapsedilmesi veya öldürülmesi istenince arkadaşlarıyla birlikte davetinin başlayacağı Sûs şehrine yönelir.⁵⁵ Sûs bölgesindeki İcilliz'e yerleşerek dinî ve siyâsi görüşlerini mensubu olduğu Mesmûdeliler arasında yaymaya başlamıştır. Bu görüşlerin temelini, Murâbitlar'ın İslam'ın emir ve yasaklarına uymamaları, zulüm ve fesadın yaygınlaşması, Murâbitlar'a itaatın caiz olmadığı ve dolayısıyla onlarla savaşmak gerektiği oluşturmaktadır.⁵⁶ Bu kabileler tarafından görüşlerinin mutlak ve tartışılmaz kabul edilebilmesi ve sorgulanmaması için, "imâmet", masum imam" ve "mehdî" kavramlarına vurgu yaparak; kendisinin beklenen mehdî olduğuna dair imâlarda bulunmuş, h.515 (m.1121) yılı Ramazan ayında ise kendisine Mehdî olarak biat edilmeye başlanmıştır.⁵⁷ Bulduğu yerlerde siyâsîler ve fukâhâ tarafından sürekli gözetim ve denetim altında bulundurulması, İbn Tûmert'in görüşlerinin fakihliğin ötesinde siyâsî emellerî bulunduğu intibânı destekler niteliktedir.

İbn Tûmert'in cifr ve yıldız ilmi gibi gaybî bilgi kazanımına yönelik Şîâ kaynaklı ilimlerle de meşgul olduğu⁵⁸ hatta mehdîlik fikrini de Şîâ'dan almış olabileceği söylenmiştir.⁵⁹ Mehdîlik fikri

⁴⁹ el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 187-188; Mehdîlik iddiasını siyasi amaçlarına ulaşmak için kullandığına dair bir çalışma için bk. Adem Yesinde, "Sünnî Çevrelerde Mehdîlik İnanışının Siyasî Amaçlar İçin Kullanışına Tarihten Bir Örnek: İbn Tûmert el-Berberî ve Mehdîlik İddiası", *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, 2018, 15-41.

⁵⁰ el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 193.

⁵¹ Fierro, "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades", 2/903.

⁵² Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", 121.

⁵³ Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", 122; Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 50.

⁵⁴ İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-cemân*, 77; el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 183.

⁵⁵ el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 184-187.

⁵⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 205.

⁵⁷ Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 73; İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-cemân*, 124-125; el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 275; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 119.

⁵⁸ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/49; el-Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 180.

⁵⁹ İbn Tûmert'in mehdîlik anlayışı ile Şîâ'nın mehdî anlayışını karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bk. Ali el-Hâdî İdrisî, *el-İmâme inde İbn Tûmert dirâsatü mukârenetü meâl'imâmîyye isnâ aşriyye* (Câmiatu'l-Ürdün, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

ile birlikte bu ilimler İbn Tûmert'in hareketinin teorik altyapısını hazırlamasında diğer dinî ve mistik inançlardan karma bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir.

İbn Tûmert'in İbn Hazm aracılığıyla Endülüs fıkıh anlayışına hakim olduğu söylenmiştir.⁶⁰ Doğu'ya yaptığı ilmî seyahatler⁶¹ sayesinde Bağdat ve Şam gibi önemli bilim merkezlerinden istifade eden İbn Tûmert, Endülüs fukâhasının Kur'ân ve Sünnet'ten uzaklaştığı yönündeki eleştirilerine zemin olacak İslamî bilgilerini bu şekilde edinmiştir. Kendi iddiasına göre Murâbitların ihmal ettiği ictihâdı yeniden işler kılmaya çalışmıştır.⁶² Ancak daha önce zikredildiği üzere fikhî görüşlerinden ziyade siyâsî fikirlerinin etkin olması bu amacını sorgulanabilir hale getirmektedir.

İbn Tûmert'in fikirlerini daha ziyade siyasi ikbâl için kullandığının bir diğer işareti de Neccâr'ın da tespit ettiği gibi telif ettiği eserlerine hâkim olan vaaz- hutbe dili ve siyasi görüşlerdir.⁶³ Nitekim kendi eserlerinde görüşlerini aktarırken kuvvetli delillendirmeden uzak kalmış, daha çok hadis rivayetleriyle yetinmiştir.⁶⁴ Eserinde cihad bölümüne önemli yer ayırması da onun âlimin politik görüşlerinin esere hâkim olmasına neden olmuştur.

3. İbn Tûmert'in Fikhî-Siyâsî Uygulamaları

İbn Tûmert'in öğrencisi olup olmadığı hakkında bilgi bulunmamakla beraber, fikhî görüşlerini eserlerinden öğrendiği anlaşılan İbn Hazm ile özellikle Kur'ân ve Sünnet konusundaki katı tutumları yönüyle benzerlikler bulunmakta; ictihad anlayışları gibi bazı temel konularda ise İbn Hazm'dan ayrıldığı görülmektedir.⁶⁵ İbn Tûmert'in her şeye rağmen kalamî yöntemi işleyen bir hukuk anlayışının görüşlerine hakim olması yönüyle ictihad konusunda İbn Hazm'dan daha açık fikirli olduğu söylenebilir.

Kendisine nispet edilen risalelerden anlaşıldığına göre, İbn Tûmert Muvahhidler için bazı temel ilkeler tespit etmiştir. İtikatta Tevhid, fıkihta aslî iki kaynağı esas almak, yönetimde şûra ve adalet, *iyiliği emretme kötülükten nehyetme*, kardeşlik, dayanışma, zühd şeklinde ifade edilebilecek bu genel ilkeler İslam dininin temel kaynakları Kur'ân ve Sünnet'ten istihrâc edilmiştir.⁶⁶

İbn Tûmert'in çok zâhid ve takvâ sahibi bir kimse olduğu kaydedilmiştir.⁶⁷ İbn Tûmert'in siyasi olarak güçlü olduğu dönemde dahi maddi menfaat elde etmeyip azla yetinmesi ve muttakiliği,⁶⁸ onun ortaya koyduğu görüşler hususunda samimiyetine delâlet etmektedir. Ancak İbn Tûmert bu

⁶⁰ Charles-Andre Julien, *History of North Africa (Tunisia, Algeria, Morocco)*, çev. John Petrie (Londra: Routledge, 1970), 94.

⁶¹ İbn Tûmert'in ilmî yolculukları hakkında bk. Abulhamid Sa'd Zağlûl, "Muhammed b. Tûmert ve rihletuhû'l-ilmîyyetu fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs ve'l-Maşrik (nedvetü bilâdi'l-Mağrib ve alâkatuha bi'l-Maşrik hatta evâhiru'l-karni'l h. 9/m.15)", *İttihâdu'l-müerrihîni'l-Arab*, (1997), 261-278.

⁶² A. Bel, "Almohades" (Leiden, 1913), 314.

⁶³ en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 352.

⁶⁴ Muhammed b. Abdullah b. Tûmert İbn Tûmert, *Eazzu mâ yutlab*, thk. Ammâr Tâlibî (Cezayir, 1985), 82-110.

⁶⁵ Bulatif, *Fukahâü'l-Mâlikîyye*, 108-109.

⁶⁶ Geniş bilgi için bk. İbn Tûmert, *Eazzu mâ yutlab*, 258-400. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 110. âyet.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/195; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/46.

⁶⁸ Öztürk, "İbn Tûmert", 303-304.

takvâyı yansıtacak şekilde sadece vaaz ve derslerle yetinmemiş, düşüncelerini sözlü ve fiili müdahalelerle empoze etmeye kadar vardırırmıştır. Bu müdahalelerin temelini ise *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* ilkesi oluşturmaktadır. Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker; iyiliği emrederek kötülükten vazgeçirmek şeklindeki çalışmalar için kullanılan dinî, hukukî ve ahlakî bir ifadedir.⁶⁹ İmamiyye Şîâsi bu ilkeyi imamın zuhûruna bağlamış, cihad da teorik olarak bu ilkenin bir parçası kabul edilmiştir.⁷⁰ Bu ilkenin vâcib olması konusunda ihtilaf bulunsa da *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* Mu'tezile'nin beş ilkesinden birisi olup inkar edenin kafir sayıldığı kadar önemli bir yere sahiptir.⁷¹ Eş'arîler'in çoğunluğu gibi Gazzâlî'nin *emri bi'l ma'ruf* adına devlet adamlarının ancak uyarılabileceğini, fitne ve fesada yol açmamak adına silahlı mücadeleye girilmemesi gerektiği⁷² görüşü İbn Tûmert'i etkilemiş olmalıdır. Ancak Gazzâlî *iyiliği emretme kötülükten nehyetmenin* siyasiler tarafından değil, âlimler tarafından vaaz ve nasihat kabilinden yapılması gerektiğini söylerken,⁷³ İbn Tûmert'e göre söz konusu "kötülükler" i ortadan kaldırmak öncelikle idarecilerin görevi olup, bu konuda toplumun geri kalan kesimine de sorumluluk düşmektedir. Bu düşünce ile aralarında ileride Muvahhidler Devleti'nin başına geçecek olan yakın öğrencisi Abdülmüîn b. Ali'nin de bulunduğu bir grup taraftarla içki kaplarını kırmak, musiki aletlerine zarar vermek, kadın ve erkeklerin birarada olmalarını engellemek, yüzü açık dolaşan kadınların yüzlerini örtmeye zorlamak gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Onun bu davranışları toplumun bir kesimi tarafından desteklenirken diğer bir kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁷⁴ Bazı Malikî fakihlerinin de dahil olduğu bu tepkiler sebebiyle gittiği şehirlerden sürgün edilmiştir. En son Merâkeş'te Murâbit hükümdar Ali b. Yûsuf'a ulaşmış, ondan idareci olarak ülkesindeki "menâkir"i düzeltilmesini istemiştir. Murâbit idareciler, onun beklentisi istikametinde hareket etmedikleri gibi kendisinin *iyiliği emretme kötülüğü engelleme* doğrultusunda yapmak istediği çalışmalara da izin vermeyip, İbn Tûmert'i tehlikeli olduğu ve telafisi mümkün olmayacak zararlar vereceği gerekçesiyle fakih Mâlik b. Vehîb'in Melik'e tavsiyesi ile sürgün ile cezalandırma yoluna gitmişlerdir.⁷⁵

⁶⁹ Mustafa Çağrırcı, "Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/11/138.

⁷⁰ Çağrırcı, "Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker", 11/139.

⁷¹ Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu usûli'l-hamse* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 126.

⁷² Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din* (Kahire: Nezâretü'l-Maârif, 1889), 438-455.

⁷³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, 2/337.

⁷⁴ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/4; İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-cemân*, 81, 92; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, 205; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 96; Fierro, "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades", 2/902-903; Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 64.

⁷⁵ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/50-51; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 98; İbn T'umert'in Mağrib'e dönerken değişik merkezlerde yaptıkları faaliyetler ve maruz kaldığı tepkiler hakkında bk. İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/49-53; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbâri min zeheb*, 6/117; Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 34, 50, 52-53, 60-65, 67-69; İbnü'l-Kattân, *Nüzümü'l-cemân*, 61; el-Merrâkişî, *el-Mu'cib*, 266, 271, 273-274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/195-201; İnan, *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, 1/172.

Mâlikî hukukçu Şâtîbî de (öl.790/1388) İbn Tûmert'in dinde aşırı bidatler (yenilikler-icatlar) çıkardığı kanaatindedir.⁷⁶ Bu yeniliklerden en önemlisi tarihçi İbnü'l-Esîr'in (öl. 630/1233) de kaydettiği kendisinin beklenen mehdî olduğuna inanmayan ve günahsızlığından şüphesi olanları kafir ilan ettirmesidir.⁷⁷ Ayrıca bu iki ilkeye ilaveten namazlardan sonra ismini okutması, para bastırması, ismini kelime-i şهادete üçüncü olarak eklemesi, Şâtîbî'ye göre İslam'da öngörülme 18 suç için ölüm cezasına hükmetmesi (3 kez vaazlarına gitmemek ya da kendisinden duyduklarını yapmamak gibi) dinde öngörülme ve onun icat ettiği hükümlerdir.⁷⁸ Oysa Endülüs dönemi hakkında çalışmalarıyla bilinen Batılı araştırmacı Maribel Fierro, Muvahhidler dönemi Bağdat'taki özgürlüğü ve hoşgörüyü anlatmak için Endülüslü sufi Yuhânîsî (öl. 667/1268)'nin rastladığı iki eşcinsle dahi ölüm cezası uygulanmayışını örnek vermektedir.⁷⁹ Bu örnek aslında İbn Tûmert'in uyguladığı katı fikhî cezaların o dönem Doğu'da (Bağdat'ta) bulunmadığını göstermesi açısından ilginçtir.⁸⁰

Şâtîbî'nin İbn Tûmert'in uygulamalarını Zâhirilik'in başka bir versiyonu olarak tanımlaması⁸¹ onun uygulamalarının katılığı göstermesi açısından güzel bir benzetmedir. Şâtîbî, İbn Tûmert'in mehdîlik ve masum imam ile ilgili fikirlerinin ise tamamen Şîâ'nın görüşleri olduğunu, nitekim kendisinden sonra mehdîlik fikri ve görüşlerinin sonraki halifeler tarafından ortadan kaldırıldığını kaydetmiştir.⁸² İbn Tûmert'in görüşlerini kendisinden sonra devam etmemesi de İslam yorumunda şâz kabul edilecek fikirleri benimsediğinin bir başka göstergesidir.

İbn Tûmert'in uygulamalarını kurumsallaştırmak istemesi İslam dininin farklı bir yöne evrilmesi tehlikesini de barındırmaktadır. Bu minvalde İbn Tûmert'in uygulamaları ile Gazzâlî görüşlerine ve aynı ilkeye dayanan hisbe teşkilatını daha radikal bir biçime dönüştürdüğü⁸³ söylenebilir. Cornell'in ifadesiyle "ahlakî ve siyâsi emirlerin dini"⁸⁴ şekline dönüştürdüğü tespiti âlimin siyasetle olan bağına vurgulaması açısından dikkate değerdir.

Çalışmanın bu kısmında İbn Tûmert'in örnek bazı uygulamaları ve bu uygulamaların dinî açıdan yorumlarına yer verilecektir.

⁷⁶ Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, 1/256-257.

⁷⁷ İbn Tûmert'in Timmel dağında iken Beşir el-Venşerîsî isminde bir kimseye, cennet ve cehennem ehlini ayırt etmek ve müfsid olanları belirleyerek, öldürüp aralarından yok etmek için başvurduğu yönünde bir menkıbe anlatılmaktadır. bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/199; Öztürk, "İbn Tûmert", 302.

⁷⁸ Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, 1/257.

⁷⁹ Fierro, "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades", 2/911.

⁸⁰ Süfî Yuhânîsî, söz konusu eşcinsellerin pişmanlığının onları ıslah edeceğini ve ceza için yeterli olduğu düşüncesindedir. Anektod için bk. Fernando Rodriguez Mediano, "Religiosidad en al-Andalus: hombre santo en el Islam andalusi", *Revista de Dialectologia y Tradicion Populares* 4 (1999), 162-163.

⁸¹ Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, 1/256-257; Fierro, "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades", 2/912.

⁸² Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, 1/257-258.

⁸³ Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 248.

⁸⁴ Vincent J. Cornell, "Understanding Is the Mother of Ability: Responsibility and Action in the Doctrine of Ibn Tûmert", *Studia Islamica* 66 (1987), 102.

3.1. Namaz Kılmayanların Ağır Şekilde Cezalandırılması

İslâm'da fakihler tarafından namazın diğer ibadetlerden farklı olduğu hatta dinin şîârı olduğu konusunda genel bir görüş birliği bulunmaktadır. Bu sebeple fakihler namazın korunmasını şer'î maksatlardan (makâsıd-ı şer'îa) dinin korunması kapsamında değerlendirerek özel bir önem atfetmişlerdir.

Fıkıh kitaplarında daha çok namaz kılmanın hükmü ele alınmıştır. Namaz kılmanın hükmü farz iken, cemaatle namaz kılmak ile Cuma namazının hükmü ise sünnet veya farz-ı kifâye olarak belirlenmiştir.⁸⁵

İslam hukukçularının namaz kılmayı kasten terkedendenler için hükmettikleri cezalar ise farklılaşmaktadır. Konuyla ilgili mezhep imamlarının görüşlerine bakıldığında, Ahmed b. Hanbel namaz kılmayan kişiyi dinden çıkma (irtidâd) ile ilişkilendirerek kâfir olarak değerlendirdiği için öldürme cezasına çarptırılması gerektiğini söylemektedir. İmam Mâlik, İmam Şafî ve İmam Ebû Hanife ise namaz kılmamayı haddi gerektiren bir suç olarak görmektedir. Zâhiri mezhebi ise namaz kılmayan kişi hakkında namaz kılincaya kadar, uyarma, hapis ve ta'zir cezası olmak üzere üç tür ceza öngörmüştür.⁸⁶ İbn Rüşd ise Maliki'ye göre namaz kılmayan kişiye kafir denilmesinin mecâzen olduğunu ifade etmekte ve bu yüzden namaz kılmayan birisinin kanını akıtmanın helal olmayacağını söylemektedir.⁸⁷

İslâm dininde namaz kılmayanlara cezâi müeyyide uygulanması daha çok dinin korunması ve Allah hakkı bağlamında değerlendirilmiştir. Bu sebeple cumhûrun had cezası ve Ebû Hanife'nin ta'zir cezası uygulaması olmak üzere iki görüşün öne çıktığı anlaşılmaktadır.⁸⁸ Ta'zir cezasının hâkimin takdirine ve devlet başkanının insiyatifine göre farklı zamanlarda farklı uygulandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu suç hakkında kamuya, topluma bir etkisi bulunmadığı sürece ceza olarak ta'zire yetinildiği ve Müslüman olduğu bilinen ancak namaz kılmayan kişinin cezasının ise uhrevî olması gerektiği çıkarımına ulaşılmaktadır.

İbn Tûmert namaz kılınmamasını tebliğ vazifesi kapsamında değerlendirmiş ve fakih olmasından ziyade siyâseten bazı cezalar öngörmüştür. Verilen cezaların niteliğinin oldukça ağır olması, örneğin Cuma namazına üç defa gelmeyen ağır cezaya çarptırılması hatta ölümle cezalandırılmak istenmesi⁸⁹ bu cezanın devlet başkanı olarak siyâseten verildiği kanaatini uyandırmaktadır. İbn Tûmert'in bu cezasını kendi fikhî ictihadı olarak değerlendirmek de mümkündür. Nitekim mensubu olduğu mezhepte, Mâlikiler'den bazılarının namaz kılmamayı dinden çıkmak ve küfür ile bir tutarak had cezasına hükmettikleri bilinmektedir. Ancak İbn

⁸⁵ Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 134,148.

⁸⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 88.

⁸⁷ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 89.

⁸⁸ Namaz kılmayanlar hakkında İslâm hukukçularının görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Ekinci, "İslam Hukukunda Namaz Kılmayanın Hükmü", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (2021), 403.

⁸⁹ İbn Hallikan, *Vefeyât*, 11-12.

Tûmert'in uygulamasına bakıldığında dinden çıkmamış olsalar ve namazın farz olduğunu inkar etmeseler de namaz kılmayanlar için ölüm cezasına hükmetmesi, hatta Cuma namazı gibi sünnet veya farz-ı kifâye olarak görülen bu namaza ağır ceza vermesi Malikî mezhebini de aşan bir yorum olarak değerlendirilebilir. Nitekim İslam toplumunun farklı dönemlerinde namaz kılmayanlara uygulanan ceza değişiklik göstermiştir. İbn Tûmert'in geçmiş dönemde görülen mürted uygulamalarını farklı yorumlayarak namaz kılmayan kimselere ölüm cezası şeklinde uygulaması toplumda kabul görmeyen ve tarihte kalan şâz bir görüş olarak kendine yer bulmuştur.

3.2. İçki İçene Uyguladığı Cezalar

İbn Tûmert "Kitâbu Tahrîmi'l-Hamr" başlığı ile içkinin yasaklığına ayrı bir şekilde değinmiştir.⁹⁰ İçki yasağını Kitab, Sünnet ve icmâ ile delillendiren⁹¹ İbn Tûmert'in bir fakih olarak bu görüşünde önceki âlimlere bir muhâlefet bulunmamaktadır. Ancak İslam devletinin başkanı sıfatıyla içki yasağı konusunda sert tedbirlere başvurması, dinî görüşlerini devlet erklerinin yaptırım gücünü kullanarak toplum üzerinde baskı oluşturma yoluyla, dinî tebliğden ziyade siyâsî otoritesini pekiştirme amacına yöneldiği intibâni uyandırmaktadır. Bu fikre ulaştıran düşünce ise İslam devletinin başkanı olmadan önce de İbn Tûmert'in içki içene had cezasına ilave farklı cezalar öngörmesidir.

İbn Tûmert, Murâbit devlet başkanının içki içene uyguladığı cezaya eleştirel bir tavırda yaklaşmıştır. Ali b. Yûsuf b. Taşfin ve fakihlerin huzurunda yaptığı tartışmada içki yasağını hatırlatan, "Ey kadı, sana açıktan içki satmanın yasak olduğu, müslümanlar arasında domuz gezdirmenin vs. haberi gelmedi mi?" şeklinde bir söylemde bulunmuştur.⁹² Ayrıca açıkta içki satışını yasaklaması ve bunu yapanlara farklı cezalar getirmesi⁹³ din devletinin gereğini yapmadığı yönündeki siyasi eleştirilerin uzantısı sayılabilir.

İbn Tûmert'in içki kaplarının kırılmasını sahâbe uygulamasına dayandırması⁹⁴ samimi bir mümin olma çabası içinde olduğunu düşündürse de konuyla ilgili net bir ceza belirlenmediği ve bu cezaya sadece İslam devletinin başkanı hükmedebileceği için bu uygulamalarında da siyasi emellerinin de etkili olduğu yönünde bir yorum yapılabilir. Kur'ân'da içki yasağı belirtilmemiş, bununla ilgili ceza ilgili sünnet ve sahâbe icthadlarına dayandırılmıştır.⁹⁵ İslam hukukçularının geneline göre içki içme suçu had cezası gerektiren suçlar kapsamındadır. Ancak bazı âlimlere göre uygulanan ceza miktarı farklı olduğu ve net bir ceza belirlenmediği için ta'zir cezası uygulanan suçlardan olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶ Ayrıca içki içme haddi kamu maslahatını ilgilendiren bir

⁹⁰ İbn Tûmert, *Eazzu mâ yutlab*, 363-367.

⁹¹ İbn Tûmert, *Eazzu mâ yutlab*, 366-367.

⁹² İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/50; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 97.

⁹³ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri min zeheb*, 6/118; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 96.

⁹⁴ İbn Tûmert, *Eazzu mâ yutlab*, 366, 375-376.

⁹⁵ Mustafa Yıldırım, "İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2001), 43-44.

⁹⁶ Yıldırım, "İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", 50.

cezadır.⁹⁷ Bu sebeple resmi otorite tarafından infaz edilmesi gerekmektedir.⁹⁸ Bu konuda yetki sahibi, devleti idare eden kişi ve kurumlardır.⁹⁹

Geçmiş uygulamalarda Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali'nin içki içen kişiye kırk celde, Hz. Osman'ın ise seksen celde vurulmasını emretmesi; Hz. Ömer'in içki içilen bir dükkan ve köyü yaktırması;¹⁰⁰ içki kaplarının kırılmasının emredilmesi¹⁰¹ gibi farklı cezalara hükmedilmesi maslahatla ilişkilendirilmiştir. Sahâbe icmâi seksen celde üzerinde gerçekleşmiş, Hz. Ömer'in ilâve cezalara hükmetmesi ise maslahat olarak algılandığı için ta'zir cezası olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² Kesin olan şudur ki içki Kur'an âyetleriyle yasaklanmıştır. Fukâha bu konuda ittifak halindedir. Ancak içki içene uygulanacak ceza konusunda İslam hukukçuları farklı düşünmektedir. İçki içme suçu hakkındaki görüşler değerlendirildiğinde Hz. Peygamber'in içki içenin dövülmesini emrettiği ancak net bir ceza tayin etmediği görülmektedir. İçki içene uygulanacak ceza dört halife döneminde ve sonraki dönemlerde değişkenlik gösterdiği için cezanın tazir cezası olduğu ifade edilmiştir.¹⁰³ Bu anlayışa göre had üzerine ilave edilen hapis ve öldürme gibi cezalar fisk ve günahın yaygın olduğu bölgelerde uygulanabilir.¹⁰⁴ Sosyal şartlara göre devletin hadde ilave olarak caydırıcı ceza düzenlemesi de dini bir ceza olarak addedilmiştir.¹⁰⁵ Bu sebeple İbn Tûmert örneğinde gördüğümüz gibi içki içene ceza verilmesi ve müdahale edilmesi sadece devlet başkanının gerçekleştireceği siyâsi yönü ağır basan bir fiildir.

3.3. Kadınların Özgürlüğünü Kısıtlaması

İbn Tûmert'in kadınlar hakkında uyguladığı bazı baskılardan en temelde olanı kadınların örtülerine müdahalede bulunmasıdır. Fıkhi açıdan uygun bulmadığı örtü biçimlerine itirazda bulunmuş, beraberindekilere bunu telkin etmiş ve fiilen engellemeye çalışmıştır. Kadın ve erkeklerin bir arada bulunmalarını engellemek de bir diğer yasak uygulamasıdır. Buna göre mahremi olmayan erkeklerle kadınların bir arada bulunmalarını uygun görmeyip saldırıda bulunmaya varacak kadar ileriye gitmiştir.

İbn Tûmert, Tilimsan'da bir gün sokakta kadınların su döktüğünü ve erkeklerin abdest aldığını gördüğünde "bu münker değil midir" şeklinde karşı çıkmış¹⁰⁶ ve başka bir zaman da sokaktaki

⁹⁷ Ahmed Fethî Behnesî, *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrût: Dâru's-Şurûk, 1983), 24.

⁹⁸ Yıldırım, "İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası", 46.

⁹⁹ Kemaleddîn Muhammed b. Abdülvâhid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kadir* (Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1316), 5/235-236; Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehis ve nihâyetü'l-muktesid* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/371.

¹⁰⁰ Ebû'l-Vefa Burhâneddîn Muhammed İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yân ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed Ahmedî Ebu'n-Nur (Kahire: Dâru't-Türâs, 1972), 2/120.

¹⁰¹ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed el-Cevziyye İbn Kayyim, *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye* (Cidde: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.), 34.

¹⁰² Behnesî, *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 25.

¹⁰³ Muhammed Mustafa Şelebî, *Ta'lîlu'l-ahkâm* (Kahire: Matbaatu'l-Ezher, 1947), 60-61.

¹⁰⁴ Behnesî, *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 118.

¹⁰⁵ Behnesî, *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*, 119.

¹⁰⁶ Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 21.

kadınların örtüsünü beğenmediği için yüzünü çevirmiş ve “zinetlerini çözmelerini” ayete atıfla yapılmaması gereken münker bir iş olarak nitelemiştir.¹⁰⁷ Başka bir vakit de bayram günü süslenmiş kadın, erkek ve çocukların birarada eğlenen kimselere “Ayrılın! Bu münker bir iştir” uyarısında bulunmuş,¹⁰⁸ bu tür fiilleri Cahiliye adetlerine benzeterek ma'rufa uyma çağrısını yinelemiştir.¹⁰⁹ Muhataplarının “sizin ma'rufunuz size bizim ma'rufumuz bize” karşılığında bulunmaları¹¹⁰ da onu ve taraftarlarını durdurmamıştır.

İbn Tûmert, kadınların tesettürüne de müdahalede bulunmuştur. Emir Ali b. Yûsuf b. Taşfin'in kızkardeşi ile beraberindekilerinin örtülerini beğenmemiş, yüzlerini örtmelerini emretmiş, hatta o ve taraftarları kadınların bineklerine vuracak kadar ileri gitmiş, Emir'in kızkardeşi bineğinden düşmüştür. Bunun üzerine Emir'e şikayet edilmişlerdir.¹¹¹ Cambridge Üniversitesi'nde Ortadoğu ve İslam araştırmaları, özellikle de Kuzey Afrika araştırmalarıyla bilinen Amira Bennison, burada söz konusu edilen başörtüsünün o sırada Marakeş'te giyilenden farklı, Şâfilîler tarafından haram olarak addedilen ipek benzeri bir başörtüsü türü *ghifâra* olduğundan bahsetmektedir.¹¹² Örtü türü veya uygulanma biçimi ne olursa olsun geçmişte İslam âlimlerinin benzer bir tasarrufuna rastlanılmamaktadır.

Kadınlara yönelik örtü ve görünürlük şeklinde yansıyan bu baskının birtakım toplumsal tezahürleri olmuştur. Örneğin Bennison, Muvahhidler döneminde güçlü kadınların bu tür zorlamalara maruz kalmaları sonucu siyasi iktidarla uyuşma yoluna gittiklerinden bahsetmektedir.¹¹³ Muhavhidler Dönemi'ndeki bu tutum kadının statüsü konusunda Murâbit dönemine göre bir geriye gidiş olarak görülebilir. Fannu bint Ömer isimdeki bir kadının Marakeş kalesini savunmak için erkek kılığında mücadele etmesi;¹¹⁴ Senhece gibi kültürel hayatta faal bir kadın, Yûsuf b. Taşfin'in kuzeni Havvâ bint. Taşfin isminde edebiyat ve şiir dünyasında tanınan, kocasıyla Sevilla'nın elit meclislerinde boy gösteren bir kadından bahsetmesi;¹¹⁵ Zeynep el-Nefzeviyye isimli siyasi hayatta aktif bir kadının varlığından bahsetmesi¹¹⁶ Müslüman kadınların Murâbitler döneminde ön planda ve güçlü olduklarını göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Muvahhidler döneminde ise kadınların görünürlük açısından zorlandıkları bir dönem olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde İbn Tûmert'in kızkardeşi Zeynep dışında Muvahhid hareketini aktif olarak destekleyen bir kadın bilinmemektedir.¹¹⁷ Bennison daha önceki dönemde Endülüs kadınlarının diğer İslam coğrafyasındaki kadınlardan daha güçlü olmasına rağmen İbn Tûmert'in

¹⁰⁷ İbnü'l-Kattân, *Nüzûmü'l-cemân*, 93; Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 22.

¹⁰⁸ İbnü'l-Kattân, *Nüzûmü'l-cemân*, 93; Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 22.

¹⁰⁹ Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 248.

¹¹⁰ Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 22.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/196; İbn Hallikan, *Vefeyât*, 5/49; en-Neccâr, *el-Mehdî b. Tûmert*, 96.

¹¹² Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 265.

¹¹³ Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 158.

¹¹⁴ Beyzâk, *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*, 117.

¹¹⁵ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib fi ihtisari ahbâri mülükü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, 4/49.

¹¹⁶ Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 159.

¹¹⁷ Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires*, 159.

öğreteleri yüzünden bu dönemde kadının siyâset ve kamu alanından uzaklaştırılarak ev içi rollerine hapsedildiğini ifade etmektedir.¹¹⁸ Nitekim tarihi bulgular da bu tespiti doğrular niteliktedir.

Sonuç

İbn Tûmert'in başlattığı fıkıh temelli siyasi hareket ve kurduğu devlet tarihteki diğer İslam devletlerinin âkibetine uğramıştır. Murâbitlar Devleti'nin yıkılmasıyla doğan belirsiz ve istikrarsız ortamdan faydalanan İbn Tûmert ve taraftarlarının kendi sonları da farklı olmamıştır. Katı uygulamaları, başlangıçta benimsedikleri ilkelerden verdikleri tavizler nedeniyle toplum desteğini kaybederek kendi sonlarını hazırlamışlardır. Zira *"birden ortaya çıkan devletlerin, doğada hızla doğup büyüyen her şey gibi, ilk fırtınalı havada yok olmalarını önleyecek kökleri ve bağları yoktur."*¹¹⁹

İbn Tûmert'in öncülüğünde kurulan Muvahhidler Devleti başlangıçta Kur'ân ve Sünnet'e dönüş ve gerçek İslam'ı yaşatmak gayesiyle yola çıksalar da sonunda katı tedbirlerin uygulandığı bir İslam yorumuna dönüşmüşlerdir. Çünkü İslam adına uyguladıkları hükümlerin Kur'ân ve Sünnet'in bizzat kendisi olmadığı, Kur'ân ve Sünnet'in genel maksadından üretilmiş sosyolojik temelleri olan fikhî yorum veya siyâsî ictihad olduğu gerçeği gözardı edilmiştir. Dolayısıyla İbn Tûmert'in İslam adına uyguladığı fikhî görüşler halk tarafından huzursuzlukla karşılanmıştır. Bu sebeple yıkılmaları da kolay olmuştur.

İbn Tûmert'in *iyiliği emretme kötülükten nehyetme* adı altında yaptığı uygulamaların, kanuni müeyyidesi kamu hukukunu ilgilendirmediği sürece suç unsuru teşkil etmeyen fiiller olduğu görülmektedir. Kaldı ki bu cezalar sadece İslam devleti başkanı tarafından verilebilecek iken İbn Tûmert, aynı ilkeye dayanarak devlet kurma girişiminde bulunmadan önce de bu cezaları tebliğ kapsamında uygulamak istemiştir. İçki içene uygulanacak cezaya sadece devlet başkanının hükmedebileceği bilinmektedir. Bunun yanı sıra devlete isyan anlamı yoksa namaz kılmamaya verilecek ceza da aynı şekildedir. Tesettürü örfe veya dinî inancına göre farklı biçimlerde uygulamak gibi fiiller ise kamuya yansiyacak sonuçları olmadığı sürece dinin farklı uygulamaları ve yorumlanma biçimleridir. Hz. Peygamber'in insanların kusurlarını ve ayıplarını mümkün olduğunca örtmeyi tavsiye etmesi ve bunu ahlakî bir davranış olarak değerlendirmesi bu fiillerin kul ile Allah arasında kalan ve manevî müeyyideye dayalı eylemler olduğunu göstermektedir.

İbn Tûmert'in fikhî uygulamalarına bakıldığında bunların samimi bir Müslüman olma gayretinin ve tebliğ faaliyetinin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak fakihler arasında tercih edilmeyen bazı yorumlarda bulunduğu, bunları uygulamak için de siyasi iktidarı bir araç olarak kullandığı ve kendi dini anlayışını hâkim kılmaya çalıştığı görülmektedir. Murâbit Devleti'nin meşrûyetini sorgularken dinî hükümlerin uygulanmayışını gerekçe göstermesi siyâsî hedeflerinin de bulunduğunu akla getirmektedir. Nitekim hareketini oluştururken Mehdîlik iddiasında bulunması, vaaz ve nasihat olarak başlayan hareketinin siyâsî ağırlıklı olduğunu

¹¹⁸ Bennisson, *The Almoravid and Almohad Empires*, 163-164.

¹¹⁹ Nicolo Machiavelli, *Prens*, çev. Kemal Atakay (Can Yayınları, 2021), 59.

düşündürmektedir. Oysa her fakihin dini yorum ve algısı kendi ictihadları çerçevesinde gerçekleşir. Buna rağmen fakîh İbn Tûmert'in bazı ictihâdlarında katı ve aşırı yorumlarda bulunması hatta daha ileri giderek devleti eleştirip bir hareket başlatması ve siyâsi güce ulaşma süreci, siyasetin fıkıhla ilişkisinin boyutları açısından ibret verici bir örnektir. Fukâha ve umerâ arasındaki ilişkinin boyutları ve bu ilişkinin bozulmasının yıpratıcı sonuçları açısından İbn Tûmert ve uygulamaları günümüz İslam yorumları ve düşünürleri için de önemli ipuçları barındırmaktadır.

Kaynakça

- Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Dirâsât fî tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. İskenderiye, ts.
- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1., 2011.
- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu". *EKEV Akademi Dergisi* 16/51 (2012), 115-132.
- Behnesî, Ahmed Fethî. *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrût: Dâru'ş-Şurûk, 5. Basım, 1983.
- Bel, A. "Almohades". Leiden, 1., 1913.
- Bennison, Amira K. *The Almoravid and Almohad Empires*. Edinburgh University Press, 2016.
- Beyzâk, Ebû Bekir b. Ali es-Sinhâcî. *Ahbâru'l-mehdî b. Tûmert ve bidâyeti devleti'l-Muvahhidîn*. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1971.
- Brunschvig, Robert. "Sur la doctrine du Mahdî ibn Tûmart". *Arabica* 2/2 (1955), 137-149. <https://www.jstor.org/stable/4055424>
- Bulatîf, Lahdar Muhammed. *Fukahaü'l-Mâlikîyye ve't-tecrübetü's-siyâseti'l-Muvahhidîyye fi'l-garbi'l-İslâmî*. Herndon: el-Ma'hedu'l-Âlemî li'l-fikri'l-İslâmî, 1981.
- Cornell, Vincent J. "Understanding Is the Mother of Ability: Responsibility and Action in the Doctrine of Ibn Tûmart". *Studia Islamica* 66 (1987), 71-103.
- Çağrı, Mustafa. "Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/138-141. İstanbul: TDV, 1995.
- Ekinci, Ahmet. "İslam Hukukunda Namaz Kılmayanın Hükmü". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (2021), 388-409. <https://doi.org/10.52637/kiid.982657>
- Fierro, Maribel. "Doctrina y Practica Juridicas Bajo Los Almohades". *Los Almohades: Problemas y Perspectivas*. ed. Patrice Cressier - Luis Molina. 2/895-935. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, 2005.
- Fierro, Maribel. "The Legal Policies of the Almohad Caliphs and Ibn Rushd's Bidayat al Mujtahid (Ibn Tumart , al-Imam al Masum al Mahdi al Ma'lum)". *Journal of Islamic Studies* 10/3 (1999), 226-248.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu ulûmi'd-din*. 2 Cilt. Kahire: Nezâretü'l-Maârif, 1889.
- Goldziher, I. *Le Livre de Mohammed Ibn Toumert*. Alger, 1903.
- İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefa Burhâneddîn Muhammed. *ed-Dibâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yân ulemâ'l-mezheb*. thk. Muhammed Ahmedî Ebu'n-Nur. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1972.
- İbn Hallikan, Muhammed b. İbrâhim Ebû Abbâs. *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'z-Zaman*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2014.

- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-muğrib fi ihtisâri ahhâri mülûkü'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. 4 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2013.
- İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed el-Cevziyye. *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye*. Cidde: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcud. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehis ve nihâyetü'l-muktesid*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Tûmert, Muhammed b. Abdullah b. Tûmert. *Eazzu mâ yutlab*. thk. Ammâr Tâlibî. Cezayir: y.y., 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Târih*. thk. Abdullah Ebü'l-Fidâ. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânuddîn Muhammed b. Abdullah. *el-İhâtâ fi ahhâri târihi Gırnata*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1973.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaleddîn Muhammed b. Abdülvâhid. *Şerhu fethi'l-kadir*. 8 Cilt. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1316.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed Hanbelî Ebü'l-Felâh. *Şezerâtu'z-zeheb fi ahhâri min zeheb*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1. Basım, 1986.
- İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Nüzûmü'l-ceman li tertîbi mâ selef min ahhâri'z-zaman*. thk. Mahmud Ali. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İdrisî, Ali el-Hâdî. *el-İmâme inde İbn Tûmert dirâsatü mukârenetü meâl'imâmîyye isnâ aşriyye*. Câmiatu'l-Ürdün, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- İlyas, Ali Kanber. "Benî Gâniye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasi-Askerî Mücadelesi". çev. Adnan Adıgüzel. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 317-346.
- İmamuddin, S.M. *A Political History of Muslim Spain (Endülüs Siyasi Tarihi)*. çev. Yusuf Yazar. Ankara: Rehber Yayıncılık, 4. Basım, 1990.
- İnan, Muhammed Abdullah. *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. 2 Cilt. Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1964.
- Julien, Charles-Andre. *History of North Africa (Tunisia, Algeria, Morocco)*. çev. John Petrie. Londra: Routledge, 1970.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ahmed. *Şerhu usûli'l-hamse*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 2. Basım, 1988.
- Koşum, Adnan. "İslam Hukuku'nda 'Siyaset-i Şer'iyye' Kavramı". *İslâmî Araştırmalar* 16/3 (2003), 350-358.
- Koşum, Adnan. "İslâm Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülâhazalar". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Darulfunun İlahiyat)* 18 (2008), 123-131.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset (Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. basım., 2017.

- Mahmud, Şifa Muhammed Hasan. “Muhammed b. Tûmert ve devrûhu fi iğnâi'l-hayâti'l-ilmîyye fi bilâdi'l-Mağrib”. *Mecelletü'l-külliyetü'l-İslâmiyyetü'l-câmia* 2/50 (ts.), 376-396.
- Merrâküşî, Ebdulvahid el-. *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Mağrib*. thk. Muhammed Said el-Uryân. Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1., 1949.
- Neccâr, Abdülmecîd en-. *el-Mehdî b. Tûmert*. Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- Nicolo Machiavelli. *Prens*. çev. Kemal Atakay. Can Yayınları, 2021.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4., 2017.
- Öztürk, Hakan. “İbn Tûmert”. *Dinî Araştırmalar* 9/25 (2006), 295-308.
- Rodriguez Mediano, Fernando. “Religiosidad en al-Andalus: hombre santo en el Islam andalusi”. *Revista de Dialectologia y Tradicion Populares* 4 (1999), 145-168.
- Sa'd Zağlûl, Abulhamid. “Muhammed b. Tûmert ve rihletuhû'l-ilmîyyetu fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs ve'l-Maşrik (nedvetü bilâdi'l-Mağrib ve alâkatuha bi'l-Maşrik hatta evâhiru'l-karni'l h. 9/m.15)”. *İttihâdu'l-müerrihîni'l-Arab*, 261-278.
- Salih, Salih Ahmet. “el-Mehdiyyetü ve devruha fi kıyâmi devleti'l-Muvahhidîn”. *Mecelletü ebhâsi külliyyeti't-terbiyyeti'l-esâsiyye* 11/3 (2011), 535-553.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhim b. Mûsa el-Gırnatî. *el-İ'tisâm*. 3 Cilt. Mısır: Mektebetü't-Ticâriyetü'l-Kübra, 2008.
- Şelebî, Muhammed Mustafa. *Ta'lilu'l-ahkâm*. Kahire: Matbaatu'l-Ezher, 1947.
- Turtûşî, Ebû Bekir et-. *Sirâcu'l-mülûk: Siyaset Ahlakı ve İlkelerine Dair*. çev. Said Aykut. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Ubeyd, Âide Muhammed. “Fikretü'l-mehdiyyetü ve tavzîfâtuha es-siyâsiyye inde İbn Tûmert”. *Mecelletü âdâbü'r-râfideyn* 71 (2013), 355-388.
- Urvoy, Dominique. “La Pensee D'İbn Tumart”. *Bulletin d'études orientales* 27 (1974), 19-44. <https://www.jstor.org/stable/41603355>
- Viguera, Maria J. “Las cartas de al-Gazali y al-Turtusi al soberano almorávid Yusuf b. Tasufin”. *al-Andalus* 42/2 (1977), 341-374.
- Viguera, Maria J. *Los Reinos de Taifas y las invasiones magrebies (Al-Andalus del XI al XIII)*. Madrid: Fundacion Mapfre, 1992.
- Watt, W.Montgomery - Cachia, Pierre. *Endülüs Tarihi*. çev. Cumhur Ersin Adıgüzel - Qiyas Şükürov. İstanbul: Küre Yayınları, 5., 2018.
- Yaltkaya, Şerefettin. “İbn Tûmert”. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/10 (1928), 34-48.
- Yerinde, Adem. “Sünnî Çevrelerde Mehdîlik İnanışının Siyasî Amaçlar İçin Kullanışına Tarihten Bir Örnek: İbn Tûmert el-Berberî ve Mehdîlik İddiası”. *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*. 15-41, 2018.
- Yıldırım, Mustafa. “İslâm Hukukunda İçki İçme Suçu ve Cezası”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2001), 31-52.
- Yıldırım, Onur. “İbn Tumart ve Muvahhid Davası'nın Oluşumu”. *Belleten* 62/234 (ts.), 403-424.